

niet vreemd als we bedenken dat we met een behoorlijke tijdsspanne en veel verschillende persoonlijkheden te maken hebben. Anderzijds had er meer eenheid in de behandeling van de commissarissen gebracht kunnen worden. In de genoemde inleiding wordt op overzichtelijke wijze een aantal dimensies van het ambt beschreven: het voorzitten van de vergaderingen van Provinciale en Gedeputeerde Staten, het voordragen van kandidaten voor benoemingen, rapportage over het wel en wee van het lokale bestuur. In bijna iedere taak van de commissaris ligt het fundamentele dualisme van zijn functie besloten. Hij wordt geacht zowel het rijk als de provincie te dienen. De potentiële spanning tussen deze twee polen had duidelijker dan nu het geval is als rode draad door de verschillende bijdragen kunnen lopen. Het is in de meeste portretten gebleven bij een afstandelijke schets van de hoeveelheid 'tact' en 'geschiktheid' die de protagonisten ten toon hebben gespreid. Ook de provincie Utrecht — het werkterrein van geportretteerden — komt niet echt uit de verf. In de bijdrage over E. C. U. van Doorn, die de provincie bestuurd van 1860 tot 1880, wordt gezegd dat de provincie zich in zijn ambtsperiode rustig ontwikkelde. Dat kan zo geweest zijn in de perceptie van Van Doorn en hij zal die mening graag in zijn jaarrapporten aan de minister hebben geventileerd. Enige nuancering en toetsing aan de literatuur is echter wel gewenst. Voorts wordt in dezelfde bijdrage vooruitgevoerd naar roeriger tijden aan het eind van de eeuw, als sociale kwestie, verzuiling en kiesrecht het politieke klimaat gaan overheersen. In de bijdragen over de periode 1880-1914 blijkt weinig van grotere druk op de commissarissen. Een commissaris als A. Schimmelpennick van der Oije (1888-1905) maakte zich volgens zijn biografie druk om te hard rijdende automobielen, maar de arbeidsenquête liet hem vrijwel koud.

Deze bespreking hoeft echter niet in mineur te eindigen. Het belang van de bundel is mijns inziens tweeledig. Ten eerste is hij een welkome aanvulling op de schaarse historische literatuur over het functioneren van de commissaris. De schrijvers hebben hun best gedaan voorbeelden uit de bestuurspraktijk te belichten. Ten tweede worden — juist door de focus op de praktijk — heel wat aanzetten tot nader onderzoek gegeven. In iedere bijdrage klinkt door dat de archieven zeer veel materiaal bezitten, waarvan tot op heden maar mondjesmaat gebruik is gemaakt. G. J. Hooykaas schrijft dat het ambtelijk archief van gouverneur Van de Poll (1840-1850) zo omvangrijk maar ook zo wanordelijk is dat 'het niet goed mogelijk is enige hoofdlijnen van bestuur te deduceren'. Als Hooykaas het begrijpelijkerwijze niet als *zijn* taak heeft beschouwd in het bestek van deze bundel grootscheeps archiefonderzoek te verrichten, wie gaat dit dan wel eens doen of coördineren? Het artikel van H. Buiten over L. H. N. Bosch van Rosenthal (commissaris in de jaren 1934-1941 en 1945-1946) laat zien, onder andere op basis van ongepubliceerde memoires, hoeveel interessants zelfs een beknopt biografisch profiel kan opleveren. Uit De Jongs *Koninkrijk* wisten we al dat Rosenthal het maar niets vond dat na de capitulatie de secretarissen-generaal een leidende rol in het landsbestuur kregen, terwijl de commissarissen veel meer 'regeringservaring' hadden. Uit andere stukken blijkt dat Rosenthal zich al vroeg een buitengewoon negatief oordeel gevormd had over K. J. Frederiks, de opportunistische secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Ook in de laatste oorlogsjaren, nadat Rosenthal tot aftreden gedwongen was, bleef hij voor veel zittende ambtenaren degene die hen bij ethische vraagstukken van advies diende.

Nico Randeraad

J. Gielkens, ed., *Was ik maar weer in Bommel'. Karl Marx en zijn Nederlandse verwanten. Een familiegeschiedenis in documenten* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997, 199 blz., f29,50, ISBN 90 6861 099 6).

In 1991 vond in Trier een conferentie plaats over Karl Marx en Nederland. De referaten verschenen in boekvorm, *Die Rezeption der Menschen Theorie in den Niederlanden* (Marcel van der Linden, ed., besproken in *BMGN*, CIX (1994) 99-100). Jan Gielkens publiceerde in deze bundel de bibliografie van de Nederlandse vertalingen van Marx en Engels en 'Zehn Briefe von Lion, Nanette und August Philips an Karl Marx, Jenny Marx und Jenny Marx jr., 1861-1868'. Een wetenschappelijke editie van de briefwisseling van Marx' Nederlandse familie in de oorspronkelijke talen heeft hij in voorbereiding.

'*Was ik maar weer in Bommel*' is een voorproefje van deze wetenschappelijke editie en is tevens een staaltje van de bekwaamheid en zorgvuldigheid van Gielkens. Het boek bevat een grondige inleiding van 65 bladzijden, gevolgd door 53 brieven van Marx en zijn Nederlandse verwanten (twaalf van Marx zelf); voorts een aantal documenten in bijlagen, geraadpleegde bronnen en literatuur, register en genealogieën van Marx uitgebreide Nederlandse familierelaties. Alle documenten zijn in het Nederlands opgenomen. De eerste brief is van 1846, de laatste uit 1883. De dichtste frequentie ligt in de vroege jaren zestig. Twee brieven zijn niet eerder gepubliceerd; de overige zijn nooit gezamenlijk verschenen.

Gielkens heeft veel onbekende gegevens over de familie weten te achterhalen. Van een groot aantal verwanten wordt voor het eerst foto's of portretten gepubliceerd. Veel correspondentie moet helaas verloren zijn gegaan.

Zoals bekend was Marx' moeder, Henriette Presburg, een Nederlandse, geboren in Nijmegen. Haar jongere zuster Sophie was getrouwd met Lion Philips (1794-1866), die levenslang in Zaltbommel woonde, de grootvader was van de oprichters van het Philips-concern en — ook voor Marx — de *paterfamilias*. Hij beheerde het vermogen van Marx' moeder en was een van haar executeurs-testamentair. Met deze oom en zijn gezin — waaronder de dochter Nanette — had Marx de meeste contacten. Andere Nederlandse familierelaties kreeg Karl Marx door de huwelijken van twee van zijn zusters. Sophie Marx trouwde met de in Vaals geboren Robert Schmalhausen, Louise met Jan Carel Juta, evenals de Philipsen een Bommelaar. 'De dichtste familiecorrespondentie van de familie Marx buiten het eigen gezin was die met de Nederlandse verwanten' (71).

In belangrijke mate vormden Marx' constante geldzorgen de aanleiding voor bezoeken aan oom Lion, die hem voorschotten op de erfenis van zijn moeder leende. In brieven aan derden (Friedrich Engels en Ferdinand Lasalle) die in de inleiding aangehaald worden, schreef Marx nogal cynisch over het 'uitpompen' van zijn oom. Gielkens citeert echter ook de brief aan Engels, die Marx kort na de dood van Lion Philips schreef, waaruit veel warmte voor de oom spreekt. Zoals de titel van het boek al aangeeft moet het beeld van de 'uitpomper' Marx bijgesteld worden. Zaltbommel betekende veel voor Marx, hij was er graag en soms voor langere tijd. De correspondentie wijst op een zeer hartelijke verstandhouding. Slechts een — als bijlage opgenomen — trieste brief van Karls vrouw Jenny aan haar man vormt een dissonant. Tevergeefs was zij naar Bommel gereisd om geld te lenen.

Lion Philips was, evenals Marx' vader, van Israëliet protestants geworden. Hij komt naar voren als een ruimdenkend man met een brede belangstelling die in zijn neef eerder de man van wetenschap, werkend aan *Das Kapital*, dan de revolutionair ziet. Hetzelfde geldt voor zijn kinderen. Nanette ontving overigens wel de statuten van de Eerste Internationale. Hoe de familie op de Commune van Parijs gereageerd heeft — oom Lion is dan al dood — onthult de correspondentie niet. De toon van de brieven verandert in ieder geval niet en een neef geeft hem zakelijk advies inzake de Franse uitgave van *Das Kapital*. Ongetwijfeld heeft het milieu in Bommel Marx' beeld van Nederland en de Nederlandse samenleving beïnvloed. Los van Marx is het beeld dat wij van dit Bommelse milieu krijgen reeds de moeite waard.

De behouden briefwisseling is echter te beperkt om veel en vergaande conclusies te trekken.

Wel kan men Gielkens' woorden (70) onderschrijven: 'Bij zijn oom en zijn neven en nichten vond [Marx] ook een gastvrij huis en kon hij intellectuele discussies voeren over allerlei onderwerpen met ruimdenkende, liberale ubiquisten. Een hem nader staande familie had Marx niet'.

R. de Jong

G. J. Schutte, J. B. Weitkamp, *Marken. De geschiedenis van een eiland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 360 blz., f49,90, ISBN 90 351 1902 9).

De titel van dit boek doet vermoeden dat de lezer een uitgebreid historisch exposé krijgt in het stramien van 'ontstaan tot heden'. In de inleiding wordt duidelijk dat 'de' geschiedenis zich beperkt tot globaal de jaren 1850-1950. Bovendien staat niet zozeer het verleden als wel de beeldvorming over het verleden centraal. De auteur (Schutte is de schrijver, Weitkamp deed een groot deel van het onderzoek) wil het klassieke beeld — Marken als een folkloristische bijzonderheid — toetsen aan de historie. De intentie is hierbij het verleden te ontdoen van zijn mythes.

In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is het eiland Marken een kleine zelfstandige gemeente. Die zelfstandigheid had vanwege het geringe inwonertal (van 626 in 1815 tot 1506 in 1951) haar beperkingen. De bewoners moesten daarmee leren leven. Het plaatselijke bestuur was in handen van telgen uit een beperkt aantal Markense families. De schoolmeester, dorpsdokter en predikant behoorden tot de plaatselijke elite en kwamen veelal van buiten de gemeente. De kerk speelde een voorname rol in de gemeenschap. Eind jaren tachtig van de vorige eeuw kwam het (zoals elders) tot een scheiding binnen de gelederen van de godvruchtige bewoners van Marken. De orthodoxe hervormde gemeente kreeg een gereformeerde kerk naast zich. De belangrijkste inkomstenbron voor de Markers was tot omstreeks 1930 de visserij. Het water leverde een middel van bestaan maar bracht met regelmaat rampspoed. Nog in 1916 werd het eiland getroffen door een verschrikkelijke watersnood. Als eiland lag de gemeente enigszins geïsoleerd, maar er waren geregeld contacten met de wal. Een kleine plattelandsgemeente kortom, zoals meerdere destijds, op een eiland.

Maar de naam Marken is in tegenstelling tot de meeste andere kleine gemeenten tot ver over de landsgrenzen bekend. Al vroeg in de negentiende eeuw was er belangstelling voor het eiland en zijn bewoners. In literaire werken werd een beeld opgeroepen van een traditionele, besloten, christelijke gemeenschap, levend van de visserij. Een beeld, al was het soms bezijden de waarheid, dat paste binnen het romantische gedachtegoed rond folklore en Oud Holland. Een stereotiepe beeldvorming, later goed voor de toeristenindustrie, die bleef voortbestaan en geen recht deed aan de dynamiek en de nuances van de werkelijkheid. Toeristen wisten al vroeg de weg te vinden naar Marken, met een explosieve groei vanaf de jaren twintig. Juist in die jaren begon Marken tekenen te vertonen van een wat achtergebleven gebied. Zo ontbraken elektriciteit en waterleiding. Tegelijk vroeg een deel van de bevolking in reactie op de komst van steeds meer toeristen nadrukkelijk aandacht voor de christelijke zondagsrust. In deze jaren versterkte dat voor buitenstaanders het beeld van een traditionele — christelijke — gemeenschap van weleer. Naast folklore werd het een bijzonderheid en de toeristen 'ontdekten' Marken. Maar een deel van de Markers hielp dat beeld een handje omdat de bezoekers inkomsten opleverden. Ten slotte ging men er zelf in geloven. Deze studie maakt dit goed inzichtelijk. Wel vind ik het jammer dat in dit kader de invloed van de nabije wereldstad Amsterdam op deze ontwikkeling onbesproken blijft. Waarom kwam juist Marken in beeld? Zoals gezegd, er waren destijds heel